

CZĘŚĆ I: ARTYKUŁY

**RYSUNEK W WYCHOWANIU PRZEDSZKOLNYM
- ROLA W DIAGNOSTYCE I TERAPII PEDAGOGICZNEJ**

Rozprawy Społeczne, Nr 1 (VI), 2012

Stanisława Nazaruk, Elena Konovaluk

Państwowa Szkoła Wyższa im. Papieża Jana Pawła II w Białej Podlaskiej

Streszczenie: Analiza twórczości dziecka, w tym rysunku należy do trudnych kwestii pedagogicznych, nie tylko w odniesieniu do rodziców ale i specjalistów z dziedziny terapii pedagogicznej. Rysunek jest doskonałą formą wyrażania przez dziecko emocji, aktywności, ekspresji, oczekiwań itp. i jednocześnie stanowi cenną metodę diagnostyczną i terapeutyczną. W artykule zaprezentowano najczęściej stosowane przez pedagogów testy rysunkowe, pozwalające zrozumieć świat, w którym funkcjonuje dziecko.

Słowa kluczowe: rysunek diagnostyczny, wychowanie przedszkolne, dziecko, twórczość plastyczna, diagnostyka pedagogiczna, rodzina, terapia pedagogiczna, arteterapia

Wstęp

Rysowanie i malowanie jest to jedna z ulubionych form aktywności i zabawy dziecka w wieku przedszkolnym. Dziecko poprzez prace plastyczne przekazuje informacje o swoich przeżyciach wewnętrznych i zewnętrznych. Rysunki dzieci mają nieocenioną wartość dla dorosłych, bo w niej mali artyści wyrażają swoje emocje, przeżycia i uczucia. Wszystko, co ma dla nich istotne znaczenie, można odnaleźć na zamalowanej kartce papieru.

Rysunek jest jedną z wielu form aktywności twórczej dziecka, którą zaczyna poznawać w najwcześniejszym okresie życia, jeszcze przed mówieniem, czytaniem i pisanem. Można więc przypuszczać, że jest to naturalny sposób „rozmowy” z dzieckiem, szczególnie, jeśli chodzi o sferę związaną z emocjami i przeżyciami dziecka, które trudno mu jeszcze wyrazić słowami.

Rysunek dziecka to świetna okazja do tego, by spojrzeć na świat jego oczami. Jeśli przyjrzymy się bardziej uważnie dziełu przedszkolaka, to spod barw, postaci i wydawać by się mogło przypadkowych kształtów wyłoni się to, na co zwykle nie zwracamy uwagi, nad czym się nie zastanawiamy, co czasem wydaje się być „ukryte”. Radości, problemy, charakter dziecka, jego sposób myślenia, obraz siebie, rodziny i otaczającej go rzeczywistości, kredką i kreską dziecko opowiada nam to, co wie i czuje, a czego nie potrafi jeszcze wyrazić.

Rozwój dziecka w wieku przedszkolnym i fazy rozwoju jego zdolności rysunkowych

Liczni autorzy zainteresowani twórczością plastyczną dziecka pisali o „sztuce dziecka powodowani zachwytem, inni z ciekawości poznawczej, jeszcze inni upatrywali i upatrują w twórczości plastycznej źródło poznania dziecięcej psychiki, natomiast teoretycy i praktycy wychowania dostrzegają w niej drogę specyficznego systemu kształcenia i wychowania” (Popek 1985, Słobodzian 1980).

Pierwsze psychologiczne publikacje o twórczości plastycznej dzieci pojawiły się pod koniec XIX wieku. Polskim pionierem badań nad rysunkiem był Stefan Szuman (Słobodzian 1980, Rembowski 1986), który na podstawie wnikliwej analizy psychologicznej rysunku ukazał prawidłowości ich powstawania i określił je jako sztukę dziecięcą.

„Twórcza praca dziecka jest językiem wypowiedzenia się tylko jemu właściwym, jest wyrazem nie tylko jego przeżyć uczuciowych, jest czynnikiem harmonii między sercem i rozumem, między wrażliwością i inteligencją, jest jednym z wielu sposobów intelektualnego poznania świata i docierania do głębszego i szerszego jego rozumienia” (Słobodzian 1980, Tatara 2004, Czerwisz 1974).

Różnorodne podejście do twórczości plastycznej dzieci mówi nam o bogactwie problematyki i tkwiącej w tej formie aktywności dzieci. Leonardo da Vinci uważał, że dzieło sztuki jest projekcją, ponieważ twórca zawiera w obrazie własny pogląd na otaczający świat. W „Traktacie o malarstwie” mówi do młodych adeptów sztuki: „Pokaż mi dzieło swoje, a powiem ci, kim jesteś” (Popek 1985, Tatara 2004).

Rozwijanie twórczości plastycznej należy do podstawowych zadań wychowania plastycznego w przedszkolu. Twórczość ta umożliwia rozwój pewnych dyspozycji psychicznych, sprawności umysłowej, manualnej, pamięci wzrokowej, wyobraźni przestrzennej, ruchowej i kolorystycznej.

Twórczość plastyczna odgrywa ważną rolę w życiu dziecka, przede wszystkim zaspokaja u niego ogromne potrzeby działania, wyzwala napięcia wewnętrzne, a jednocześnie wprowadza je w świat sztuki. Pomaga dziecku nie tylko spostrzeżać i utrwać w pamięci charakterystyczne cechy przedmiotów, zwierząt oraz zmieniające się w zależności od pór roku krajobrazy, ale także pobudza u dziecka pomysłowość, twórczą fantazję, oryginalność, uczy skupienia, dając jednocześnie odprężenie i uspokojenie.

Twórczość plastyczna obok zabawy jest najpowszechniejszym zjawiskiem w spontanicznej i ekspresyjnej działalności dziecka. Dziecku sprawia przyjemność i satysfakcję pozostawianie śladów własnych czynności ruchowych na kartce. Kartka papieru to typowa scena dziecka, na niej „mały artysta” wyraża swoje nastroje, kształtuje świat swoich niezwykłych marzeń, należy więc zapewnić mu dużą swobodę w sensie wyboru środków ekspresji oraz stylu pracy. Wytwory plastyczne dziecka są wznym obrazem całej jego osobowości, a niekiedy rzeczywiście wyrażają głębie przeżyć. Każdy z nich odzwierciedla indywidualne zdolności, poziom fizycznego rozwoju oraz smak estetyczny, pragnienia, wzruszenie i myśli dziecka (Fleck-Bangert 2001, Arciszewska-Binnebese 2003).

Rozwój aktywności twórczości plastycznej dziecka należy umieścić w kontekst rozwoju ogólnego wszystkich ważniejszych sfer dziecka. Rozwój ten jest podporządkowany określonym przedziałom wiekowym. Stopniowy wzrost, gdzie każda zmiana jest zależna od poprzedniej i wpływa na następną. W literaturze polskiej stosuje się podział wieku przedszkolnego na trzy fazy: wczesna – od trzeciego do czwartego roku życia, średnia – od 4,5 do 5,5, późna od 5,5 do 7 roku życia (Żebrowska, 1986).

Rozwój fizyczny

Ciało dziecka w wieku przedszkolnym wydłuża się na skutek szybkiego rośnięcia kości. Około piątego roku życia, dziecko ma około 110 cm wzrostu oraz waży około 19 kg. Różnice we wzroście między dziewczynkami a chłopcami są bardzo niewielkie. Natomiast chłopcy ważą trochę więcej. W wieku przedszkolnym dziecko swobodnie się porusza, potrafi samo zadbać o siebie. Ubieranie lub samodzielne jedzenie nie powinno stwarzać mu problemów.

W okresie wczesnego dzieciństwa wzrasta sprawność ruchowa całego ciała (motoryka duża) oraz ruchów rąk (motoryka mała). Motoryka duża wymaga koordynacji ruchów dużych partii całego ciała i obejmuje takie rodzaje aktywności, jak: bieganie, upadanie, skakanie itd. Motoryka mała wymaga koordynacji działań drobnych części ciała,

przede wszystkim rąk. Obejmuje takie czynności, jak: przewracanie kartek, układanie mozaiki, rysowanie itd. Zmiany zachodzące w rozwoju fizycznym przedszkolaka stają się widoczne podczas rysowania, gdy w okresie „gryzmolenia” linie zmieniają się w krótkim czasie od chaotycznych zygzaków do kontrolowanych bazgrołów, kiedy kredki stają się bardziej posłuszne i dziecko potrafi narysować prostą linię (Turner, Helms 1999).

„Rozwój fizyczny przejawiający się w pracy twórczej dziecka jest zdolnością do koordynacji wzrokowo-ruchowej, umiejętnością kontrolowania ruchów ciała i ogólną zręcznością” (Lowenfeld, Britain 1977, Steciwko, Pirogowicz 2010).

Zmiany zauważyć można w okresie gryzmolenia, gdy linie zmieniają się w krótkim czasie: od chaotycznych zygzaków do kontrolowanej bazgroty. Dziecko aktywne fizycznie w swoim rysunku będzie zawierało elementy ruchu.

Rozwój umysłowy

Na rozwój umysłowy składa się: rozwój pojęć (kształt i wielkość, pojęcie przestrzeni, pojęcie ilości, pojęcie czasu), rozwój językowy, rozwój semantyczny (semantyka oznacza studiowanie tego, jak słowa reprezentują obiekty i zdarzenia, jest to inaczej badanie znaczenia słów), rozwój syntaktyczny (posługiwanie się składnią, układanie zdań o właściwej strukturze).

Rozwój procesów poznawczych pozwala dziecku na lepszą orientację w świecie zewnętrznym. Zwraca ono uwagę na to, co ma dlań znaczenie emocjonalne. W tym okresie wzrasta wrażliwość poszczególnych analizatorów. Zwłaszcza ważną rolę odgrywają analizatory wzroku i słuchu (Przetacznikowa, 1986).

Dziecko rozróżnia barwy dość wcześnie, ale dopiero po czwartym roku życia potrafi je nazwać. Wzrasta również zdolność odróżnienia odcieni. W wieku 3-4 lat zaczyna odróżniać pismo od chaotycznych bazgrołów. Trudności w tym wieku ma z przerysowaniem liter czy figur geometrycznych, ale pod koniec wieku przedszkolnego czynność ta zostaje już oswojona.

Rozwój świadomości percepcyjnej pomaga w doskonaleniu rozwoju pojęć. Kluczowe są osiągnięcia w pojęciach kształtu, wielkości, przestrzeni, ilości i czasu. Rozwój percepcyjny ujawnia się poprzez: obserwację, doznania dotykowe, słuchowe, kinestetyczne. Brak doświadczeń percepcyjnych powodują u dzieci słabe zdolności do obserwowania i rozumienia różnic w otaczających je przedmiotach. Świadomość różnych kolorów, kształtów i form, szorstkość i gładkość, wrażliwość na światło i mrok stanowi część doświadczenia twórczego.

W aktywności twórczej rosnące znaczenie rozwoju spostrzegania ujawnia się we wzrastającej świadomości dziecka i wykorzystywaniu przez nie różnorodnych doświadczeń zmysłowych (Steciwko, Pirogowicz 2010). Wzrost świadomości otoczenia i własnej odrębności oraz wiedza, jaką dziecko dys-

ponuje w chwili, gdy rysuje, świadczą o poziomie jego rozwoju intelektualnego (Lowenfeld, Brittain 1977).

Wraz ze wzrostem dziecka wzrasta w jego rysunkach liczba szczegółów i świadomość zmienności otoczenia. Kiedy świadomość się nie rozwija to znaczy, że rozwój intelektualny nie przebiega prawidłowo. Jeżeli dziecko 5-letnie rysuje jak 3-latek to oznacza, że ma zdolności intelektualne dziecka 3-letniego.

Rozwój emocjonalny

W okresie wczesnego dzieciństwa reakcje emocjonalne są bardzo zróżnicowane. W celu wytłumaczenia dlaczego tak się dzieje, odwołajmy się do kilku czynników. Po pierwsze, rozwój emocjonalny umożliwia dzieciom postrzeganie swojego otoczenia w nowy i zróżnicowany sposób. Po drugie, w wieku przedszkolnym dzieci mają bardzo rozwiniętą wyobraźnię, która może być przyczyną pojawiających się lęków. Po trzecie, takie dzieci potrafią wychwycić informacje uwikłane w konkretnym kontekście (Turner, Helms, 1999). Następnym czynnikiem wpływającym na rozwój emocjonalny – to rozszerzenie się horyzontów społecznych wraz z nowymi – związanymi z rozwojem – wyzwaniem (np.: dziecko przechodzi ze środowiska rodzinnego do rówieśniczego). Każde z tych doświadczeń wpływa na bagaż dziecięcych emocji. Rysowanie stwarza okazję dla rozwoju emocjonalnego. Małe dzieci najlepiej ujawniają swoje uczucia przez rysowanie (Lowenfeld, Brittain, 1977). Należy zwrócić uwagę na to, z jaką siłą dziecko identyfikuje się ze swoim rysunkiem. Istnieją pewne stadia tej autoidentyfikacji: od niskiego poziomu zaangażowania, które przejawia się stereotypowością powtórzeń, do poziomu wysokiego, gdzie dziecko pochłonięte jest odwzorowywaniem różnych przedmiotów (Lowenfeld, Brittain 1977). Dziecko wrażliwe emocjonalnie identyfikuje się ze swoim rysunkiem i jest gotowe do prób rysowania nowymi technikami. Dla niego sztuka jest prawdziwie indywidualnym przeżyciem, a siła zaangażowania w nią przyczynia się do emocjonalnego rozwoju (Lowenfeld, Brittain 1977, Steciwko, Pirogowicz 2010).

Rozwój społeczny

Socjalizacja trwa przez całe dzieciństwo i wpływa na liczne późniejsze bardziej złożone zachowania społeczne dziecka – na rozwój moralny i interakcje z rówieśnikami. Proces ten przebiega zależnie od tego, w jaki sposób rodzice, opiekunowie wpływają na pierwsze interakcje społeczne dziecka (Vasta, Haiti, Miller 1995).

Dziecko poznaje, jak należy funkcjonować w społeczeństwie przez zabawę. Szczególnie ważne są zabawy, które pokazują mu, jak się odnaleźć w poszczególnych rolach społecznych dorosłych. Pokazują mu, jak je zrozumieć. Zabawy są okazją do nawiązywania i rozwoju kontaktów społecznych z rówieśnikami. W czasie zabawy dzieci stają się

bardziej twórcze. Wchodzą w równoważne interakcje, co sprawia, że czują się odpowiedzialne za powierzone im zadania (Kielar-Turska 2002). Popularne są także zabawy konstrukcyjne. Wymagają one od uczestników negocjacji, kompromisu, współpracy. Podczas zabawy dziecko zwraca uwagę na to, jak czują się inni, w jakiej sytuacji się znajdują. Już w wieku 3-4 lat zauważają zmartwienia dzieci i na swój sposób próbują im pomóc. Starsze dzieci odczuwają emocje postaci, których nigdy nie widziały (tzn. bohaterów z bajek czy opowiadań).

W rysunkach dzieci odbijają się jego przeżycia i przeżycia innych osób. Zaraz po przejściu stadium gryzmolenia małe dziecko w swoich rysunkach zaczyna uwzględniać obecność ludzi. Pierwszym rozpoznawalnym obiektem narysowanym przez dziecko jest człowiek. W miarę rozwoju dziecka, jego sztuka odzwierciedla budzącą się świadomość otoczenia społecznego, rozwija się wrażliwość na innych ludzi oraz ich wpływ na jego życie.

„Poczucie świadomości społecznej stanowi u dziecka początek procesu rozumienia świata, którego częścią kiedyś się stanie” (Lowenfeld, Brittain 1977).

Rozwój twórczości

Rozwój twórczości artystycznej rozpoczyna się z chwilą postawienia pierwszego znaku na kartce. Dziecko robi to w niepowtarzalny i indywidualny sposób. W rysunku dziecka dostrzegamy, niezależne, czysto wyobrazeniowe traktowanie sztuki. W trakcie tworzenia dzieciom potrzebna jest emocjonalna niezależność, eksperymentowanie i swoboda odkrywania nowego. Każdy wytwór artystyczny dziecka jest źródłem twórczego przeżycia, rysując rozwijają swoje zdolności plastyczne oraz zaspokajają potrzebę tworzenia. Zniechęcanie dzieci do aktywności artystycznej powoduje kopiowanie i naśladowanie prac innych (Fleck-Bangert 2001, Arciszewska- Binnebesse 2003).

Poznanie sztuki dziecka może być dla nas zajęciem fascynującym. Poprzez rozumienie sposobów rysowania i poznania środków, jakich dziecko używa do ukazania swego otoczenia mamy możliwość wglądu w jego postępowanie. Widzimy wtedy, jak złożony jest proces rozwoju dziecka (Popek 1985).

Głównym czynnikiem różniącym charakter twórczości plastycznej dzieci jest wiek życia. W miarę jak zmienia się psychika dzieci, zmieniają się również ich wytwory. Dzieci przedstawiają w swoich pracach świat w sposób charakterystyczny dla poszczególnych stadiów, które traktuje się jako kroki w rozwoju plastyki dziecięcej (Popek 1985, Rembowski 1986).

„Chociaż każde dziecko rozwija się w indywidualny sposób i w swoim tempie, a jego zdolność wyrazu odpowiada jego osobowości, można jednak ukazać w malowaniu główne cechy dziecięcego rozwoju, które z reguły dotyczą każdego dziecka. Należy przy tym zwrócić uwagę, że rozwój ten nigdy nie przebiega harmonijnie i prosto, według ustalonych

standardów, lecz w sposób bardzo różny i skokowy” (Fleck-Bangert 2001, Steciwko, Pirogowicz 2010).

Rozwój estetyczny jest częścią każdego przeżycia artystycznego, w rysunkach dzieci ujawnia się on jako zdolność do łączenia doświadczeń w pewną sensowną całość. Wynikiem tego łączenia jest harmonijna organizacja myśli i uczuć, której wyrazem są linie i użyte barwy, które małe dzieci łączą intuicyjnie.

Fazy rozwoju zdolności rysunkowych

Spośród różnorodnych koncepcji podziału rozwoju zdolności rysunkowych dziecka na poszczególne fazy warto przytoczyć takich autorów, jak Kirschensteiner, Burt, Lowenfeld, Brittain. Do najwcześniejszych zalicza się Kirschensteinera, który po dokonaniu analizy badań własnych, wyodrębnił 4 okresy rozwoju zdolności rysunkowych dziecka. Pierwszy z nich obejmował rysunki schematyczne, na których było narysowane to, co dziecko widziało. Ten okres M. Verworn później nazwał fazą ideoplastyczną. Drugi okres obejmował te lata, w których dziecko rysowało przedmioty sobie znane. Verworn nazwał tę fazę fizjoplastyczną. Trzeci okres obejmował te lata, kiedy rysunek w przybliżeniu odpowiadał rzeczywistości wyglądu. Czwarty – dziecko prawidłowo i dokładnie rysowało. Według Verworna, jest to faza naturalistyczna.

Najbardziej wszechstronną i najpełniejszą stworzył C. Burt. Przedstawił 7 faz rozwoju rysunku dziecka. Uważał on, że rysunek jest środkiem, przy pomocy którego, ujawniają się przeżycia psychiczne dziecka, szczególnie wtedy, gdy mówienie i pisanie są słabo rozwinięte, bądź opanowane niecałkowicie. Podział tutaj wygląda następująco: Faza I: od 2 do 3 roku życia – okres bazgrania. Wyróżnia się tutaj 4 podfazy: 1) rysowanie bezcelowe; 2) bardziej celowe bazgranie; 3) dziecko naśladuje czynności starszych w rysowaniu; 4) bazgranie „zlokalizowane” (dziecko zaczyna reprodukować niektóre części znanych przedmiotów. Faza II: 4 rok życia – faza linii (rysowanie człowieka: głowa – koło, oczy – kropki, nogi – pojedyncze linie; rzadko rysuje drugie koło jako tułów, rzadko rysuje podwójne linie jako nogi) – pełna analiza najważniejszych części ciała jest utrudniona. Faza III (od 5 do 6 lat): faza opisowego symbolizmu: człowiek jest przedstawiony na rysunku z dość dużą dokładnością. Każdy obraz człowieka jest już zróżnicowany. W zależności od różnic indywidualnych dziecka. Kolejne cztery fazy nie obejmują okresu przedszkolnego i są to: faza opisowego realizmu (7-8 r.ż.), faza wizualnego realizmu (9-10 r.ż.), faza regresji (11-14 rok ż.), faza wczesnej adolescencji (ok. 15 r.ż.). Podział rysunku zaproponowany przez Burtę jest powszechnie uznawany w środowiskach psychologów i pedagogów.

Jeszcze inny podział na fazy rozwojowe rysunku dziecka i młodzieży zaproponowali V. Lowenfeld i W. L. Brittain. Rozwój ten podzielił on na 7 faz: Faza I: bazgrot (2-4 r.ż.) – ujawnia się rozwój umysłowy i emocjonalny. W okresie tym jest rzeczą ważną wy-

robienie zaufania i chęci do wyrażania się w formie bazgrotów. Faza II (przedschematyczna): od 4 do 7 r.ż. – forma rysunkowa zaczyna przejawiać się w coraz bardziej świadomy sposób. Kolejne fazy dotyczą dzieci starszych, stąd nie będą tu wymieniane (Walton, Cambier, Engelhart 1993).

Rola rysunku w diagnostyce i terapii

Rysunek dziecka jest również środkiem nie tylko diagnostycznym, ale również terapeutycznym. Negatywne emocje, takie jak frustracje, wybuchy złości, niską samoocena, niedostosowanie do warunków środowiskowych i życia w grupie, można odczytać poprzez rysunek, jak również można łagodzić poprzez uwalniający z nich wpływ aktywności rysunkowej (Muszyńska i wsp. 2010).

W diagnostyce pedagogicznej powszechne jest zastosowanie testów rysunkowych. Stosowane są: rysunek postaci człowieka, rysunek rodziny, test drzewa, test Dom – Drzewo – Człowiek itd. Dokładna i umiejętna analiza szczegółów, które dziecko umieszcza na swojej pracy, pozwala określić prawidłowość jego relacji z otoczeniem, samym sobą, z rodziną oraz jego rozwój (Steciwko, Pirogowicz 2010).

Wykonanie badania jest bardzo proste, ale trzeba spełnić kilka warunków, żeby miało ono wartość diagnostyczną. Osoba badająca ma za zadanie stworzenie odpowiedniego nastroju, aby zdobyć zaufanie dziecka. Najlepiej, żeby badanie odbywało się w ciszy i odosobnieniu. Do badania potrzebne są jedynie kartka papieru, najlepiej formatu A4 i kredki. Osoba badająca wydaje dziecku proste polecenie: „Narysuj człowieka”, „Narysuj mi rodzinę”, „Narysuj drzewo”, „Narysuj dom” itp. Bardzo ważna jest obserwacja dziecka podczas wykonywania swojej pracy. Osoba badająca powinna zwrócić uwagę na takie elementy, jak: ręka, którą dziecko wykonuje rysunek, żeby określić lateralizację, kolejność rysowanych postaci, czas jaki dziecko poświęca konkretnym szczegółom lub postaciom, emocje, które towarzyszą mu podczas wykonywania zadania, ewentualne komentarze. Po skończonej pracy należy z dzieckiem (pacjentem) przeprowadzić krótką rozmowę na temat rysunku. Badany najlepiej wyjaśni, co narysował i dlaczego właśnie to, dlaczego zachował taką, a nie inną kolejność, proporcje, kolorystykę. Następnie należy zapytać o relacje z narysowaną osobą lub sytuacją, np.: „Kogo w Twojej rodzinie kochasz najbardziej?”, „Kto kocha najbardziej Ciebie?” i inne. Aby prawidłowo zinterpretować powstały rysunek, należy zebrać od rodziców lub opiekunów dziecka wywiad dotyczący faktycznego stanu rodziny (Braun – Gałkowska 1985).

Dużą wartość diagnostyczną ma rysunek postaci ludzkiej – Test Goodenough. Test lepiej znany pod inną nazwą „Narysuj człowieka”. Używany do badania rozwoju umysłowego, cech charakterologicznych, temperamentu, ale zasadniczo służy do pomiarów inteligencji dzieci. Wyróżnia się ory-

ginalnością koncepcji, zwięzłością i łatwością zastosowania. Można go również stosować u dzieci z uszkodzeniem słuchu, z podejrzeniem problemów neurologicznych nieprzystosowanych i z zaburzeniami charakteru.

Głównym celem wymienionego testu jest pomiar dojrzałości poznawczej. Polecenie, które stosujemy przy tej metodzie jest stosunkowo proste. Prosimy dziecko by narysowało mężczyznę, kobietę i autoportret. Prosimy również dziecko aby narysowało każdą postać w całości (Kościelak 1996, Rembowski 1972, Muszyńska i wsp. 2010).

Nie wprowadzamy limitu czasowego, ponieważ bardzo ważna jest ocena wiedzy dziecka na temat budowy ludzkiego ciała. Małe dzieci rysują bardzo prosto. Np. widać na tych rysunkach przed wszystkim głowę z bardzo schematycznymi rysami twarzy, pozostałe części ciała wyrastają z głowy. Bardzo często zdarza się, że dziecko rysuje głowę i ciało razem, w kształcie koła.

Jeżeli rysunek dziecka to bazgroły, stawia się za to zero punktów, co w takim sposobie oceniania odpowiada wiekowi trzech lat. Jeżeli w tym rysunku dopatrzeć się można jakiejś kontroli ze strony dziecka, otrzymuje ono jeden punkt, co odpowiada trzem latom i trzem miesiącom a każdy kolejny punkt odpowiada jednemu kwartałowi.

W miarę rozwoju dziecka jego rysunki powinny być bardziej zróżnicowane i precyzyjne. Punkty przydziela się w zależności od tego czy rysunek zawiera takie części ciała jak: głowa, tułów, ręce i nogi; czy ręce i nogi są połączone z ciałem; czy dziecko namalowało oczy, nos, usta i włosy; czy zaznaczyło takie szczegóły jak palce i zachowało proporcje (Oster, Gould 2000).

Do tego testu załączone są specjalne instrukcje i tablice z punktacją. Rodzic sam mniej więcej może ocenić wartość narysowanej postaci. Np. jeśli dziecko w wieku 3 lat będzie starało się rysować precyzyjnie a ostateczny rysunek będzie wielce zadowalający, wtedy można powiedzieć, że dziecko nad wyraz jest rozwinięte i inteligentne.

Podczas rysowania postaci człowieka u dziecka są pobudzane świadome uczucia dotyczące obrazu „ja” pod względem zarówno fizycznym, jak i psychicznym. Poniższa lista pomoże zinterpretować rysunek człowieka.

1. RĘCE – służą do zmiany lub kontrolowania otaczającego środowiska:

- a) założone na piersiach – Wrogość lub podejrzliwość,
- b) trzymane za plecami – Pragnienie kontrolowania złości, niechęć do kontaktów interpersonalnych,
- c) krótkie ręce – tendencje do wycofywania się, zwracania do wewnątrz, próby hamowania impulsów,
- d) długie ręce – pragnienie zdobywania lub gromadzenia, sięganie w kierunku innych,
- e) duże dłonie – zachowania „acting-out” (wyładowywanie się),

f) brak dłoni – zakłopotanie, poczucie nieprzystosowania,

g) brak rąk – Nieprzystosowanie, bezradność, poczucie winy z powodu odczuwanej wrogości lub seksualności;

2. STOPY – Poziom aktywności interpersonalnej:

- a) duże stopy – dążenie do bezpieczeństwa lub męskości,
- b) małe – zależność, stłumione odczuwanie,
- c) brak stóp – brak niezależności;

3. PALCE:

- a) długie i spiczaste – agresywność, wrogość,
- b) zaznaczone pętelkami lub pojedynczą kreską – pragnienie stłumienia agresywnych impulsów;

4. GŁOWA:

- a) duża głowa – zaabsorbowanie światem wyobraźni, koncentracja na aktywności umysłowej,
- b) mała – osobowość obsesyjno-kompulsywna, poczucie niższości intelektualnej,
- c) odwrócona tyłem głowa – tendencje paranoidalne lub schizoidalne,
- d) spoglądanie w bok – podejrzliwość i skłonności paranoidalne;

5. NOGI:

- a) brak nóg – stłumienie, lęk
- b) różnice w wielkości nóg – sprzeczne uczucia dotyczące niezależności,
- c) długie - dążenie do autonomii,
- d) krótkie – upośledzenie życia emocjonalnego;

6. RAMIONA:

- a) nierówne ramiona – niestabilność emocjonalna,
- b) szerokie – zaabsorbowanie odczuwaną potrzebą siły,
- c) kwadratowe – nadmierna defensywność, wrogość w stosunku do innych ludzi.

7. Słabo zintegrowane części ciała – niska tolerancja frustracji i impulsywność;

8. Zaczernianie pustych pól – niepokój (im większy stopień zaczernienia, tym bardziej intensywny niepokój):

- a) zaczernianie twarzy – poważnie zaburzony, negatywny wizerunek siebie,
- b) zaczernianie rąk – przejawy agresji;

9. Nachylenie postaci przekraczające 15o – niestabilność, brak równowagi psychicznej;

10. Niewielkie wymiary postaci – skrajny brak poczucia bezpieczeństwa, wycofanie, depresja, poczucie nieprzystosowania;

11. Duże wymiary postaci – ekspansywność, słaba kontrola wewnętrzna;

12. Przezroczyste elementy rysunku – niedojrzałość, impulsywność, skłonność do wyładowywania się na innych;

13. Zęby – agresywność;

Test rysunkowy „Narysuj człowieka” wykorzystany jest głównie przez psychologów, pedia-

trów i pedagogów. Ponieważ jest to szybka metoda pomiarowa zdolności intelektualnych dzieci (Oster, Gould 2003).

Szczególnie przydatny w postępowaniu diagnostycznym wobec dziecka jest test „rysunek rodziny” – Test L. Corman. Pokazuje osobę badaną na tle rodziny, pozwala poznać badanego w aspekcie rzeczywistości, jaką jest rodzina.

Rysunek ukazuje miejsce dziecka w rodzinie, wśród innych osób, stosunek do rodziców i rodzeństwa. Dziecko przenosi świat swej rodziny na kartkę papieru nie hamując swych myśli i uczuć. W rysunku ujawnia utożsamienie z członkami rodziny, a także czasami ucieczkę przed sytuacjami nieprzyjemnymi. Rysunek rodziny może ujawnić, że stosunki między rodzicami a dziećmi nie są najlepsze. Dzieci takie na rysunku rodziny pomijają ojca, niekiedy matkę, ale najczęściej pomijają siebie. Istnieje reguła, iż im bardziej rysunek dziecka różni się od jego rzeczywistej rodziny, tym silniej, tym silniej występują w nim mechanizmy rzutowania uczuć i nastawienie dziecka wobec własnej rodziny. Dziecko kierując się zasadą rzeczywistości odtwarza na rysunku członków własnej rodziny w kolejności i doniosłości, jaką im przypisuje. Większość dzieci zdradza tendencję do eksponowania postaci, które są im bliskie i z którymi się identyfikują. Osoba, którą dziecko narysowało jako pierwszą, jest tą, do której jest ono najbardziej przywiązane, albo tą, z którą pragnie się identyfikować, lub jedno i drugie. Innym aspektem badań jest miejsce akcji oraz wzajemne stosunki między osobami występującymi na rysunku. Problem wzajemnych kontaktów członków rodziny można przeanalizować na podstawie usytuowania postaci na rysunku, tzn., czy są one blisko siebie czy też z dala od siebie. Wbrew pozorom, test rysunkowy rodziny nie jest łatwy w interpretacji, ponieważ nie można podać ścisłych reguł. Stąd może sprawiać duże trudności, chociaż temat rysunku jest wyraźnie sprecyzowany (Braun – Gałkowska 1985, Kościelak 1996, Rembowski 1972 Muszyńska i wsp. 2010, Tataro 2004).

Kolejny test to „rysunek domu”. Rysunek domu odzwierciedla relacje panujące w rodzinie dziecka. Dom – to ulubiony temat większości dziecięcych rysunków. Rysunek domu może opowiedzieć tak o dziecku, jak i o całej jego rodzinie. Duże okna i drzwi świadczą o wrażliwości dziecka, że jest towarzyskie, lubi dzielić się wszystkim z innymi. Gdy dziecko rysuje małe okna i drzwi, albo dom jest zamknięty, to jest to wskazówka nieśmiałości i zamknięcia się w sobie. Okna są duszą domu, jeśli mają firanki, to może to oznaczać tajemnicę i zamknięcie na świat. Często po rozwodzie rodziców dzieci rysują dwa domy położone bardzo blisko siebie. W ten sposób wyrażane jest pragnienie, by rodzice byli znów razem.

Wśród wskaźników stanowiące umowne ogólne kryteria interpretacji (na podstawie Jollesa, 1971) można wymienić tutaj następujące:

1. Szczegóły:
  - a) podstawowe (dla normalnego rysunku) – co najmniej jedne drzwi, jedno okno, jedna ściana, dach, komin,
  - b) dodatkowe – np. krzaki, kwiaty, ścieżka – potrzeba dokładniejszego uporządkowania środowiska, która czasami jest związana z brakiem poczucia bezpieczeństwa lub kontroli w kontaktach interpersonalnych;
2. Komin – symbol ciepłych, intymnych związków:
  - a) brak komina – brak ciepła w sferze psychicznej,
  - b) dużo dymu z komina – wewnętrzne napięcie,
  - c) kierunek dymu: w prawą stronę – pewność przyszłości; w lewą – niepewna przyszłość, obawy;
3. Drzwi:
  - a) brak drzwi – skrajne trudności w kontaktach z innymi ludźmi;
  - b) otwarte drzwi – silna potrzeba doświadczenia ciepła od świata zewnętrznego;
  - c) bardzo duże drzwi – nadmierna zależność od innych.
4. Płot wokół domu – potrzeba ochrony emocjonalnej.
5. Rynny – podejrzliwość.
6. Rysunek przylegający do dolnej krawędzi kartki – brak podstawowego poczucia bezpieczeństwa.
7. Dach:
  - a) płaski (pojedyncza linia łącząca dwie ściany) – brak wyobraźni lub zahamowania emocjonalne,
  - b) przesadnie duży – poszukiwanie satysfakcji w fantazjach.

(Oster, Gould 2003).

Kolejny test, „rysunek drzewa”. Obraz drzewa jest związany z życiową rolą rysującego, sugeruje on cechy osobowości samego dziecka. Drzewo odzwierciedla nieświadome uczucia w stosunku do własnego „ja”. Dziecko nieśmiałe, któremu brakuje pewności siebie, rysuje drzewo małeńkie. Jeśli kartka okazuje się za małą na zobrazowanie całego drzewa, oznacza to, że dziecko pragnie zwrócić na siebie uwagę, wzbudzić zainteresowanie. Dużo zdradza rysunek korzeni drzewa. Proste i niezbyt głęboko tkwiące w ziemi – oznaczają potrzebę bezpieczeństwa, pęd do wiedzy. Jeśli korzenie dorównują wielkością pniu drzewa, jest to sygnał, że ciekawość świata jest najważniejsza, ale wywołuje pewien lęk. Można tutaj wymienić następujące znaki i symbole pojawiające się w rysunkach drzewa u dzieci:

1. Cienka kreska – poczucie nieprzystosowania, niezdecydowanie,
2. Cienka przerywana kreska – wyraźny niepokój.
3. Drzewko składające się tylko z dwóch linii oznaczających pień i z kółka, wyobrażającego koronę – impulsywność, zmienność;

4. Przesadne podkreślenie pnia – niedojrzałość emocjonalna;
5. Przesadne podkreślenie korony – myślenie analityczne;
6. Przesadne podkreślenie korzeni – ograniczona zdolność do rozumowania.
7. Brak linii przedstawiającej ziemię – podatność na stres.
8. Zaznaczona linia ziemi – tłumione emocje. (Oster, Gould 2003).

Test „Dom – Drzewo – Osoba”.

Stosujemy go kiedy chcemy zebrać informacje, dotyczące stopnia integracji osobowości, dojrzałości i skuteczności działania dziecka. Rysowanie tych trzech obiektów daje dzieciom większą swobodę ekspresji. Wszystkie te tematy (dom, drzewo, osoba) zostały wybrane ze względu na to, że znane są nawet bardzo małym dzieciom. Test jest bardzo pomocny do diagnozowania gotowości dziecka do nauki szkolnej. Dziecko jest proszone o narysowanie drzewa, domu i osoby. Instrukcja nie przewiduje żadnych dodatkowych komentarzy dotyczących rodzaju, rozmiaru czy innych cech rysowanych obiektów. Kolejność tematów rysowania powinna być zawsze taka sama, ponieważ zwiększa się stopień ich trudności. Interpretować rysunki należy na podstawie powyższych wskaźników (wymienionych przy testach „Dom”, „Drzewo”, „Osoba”).

Rysowanie może być także formą psychoterapii. Mówimy wówczas o arteterapii (ang. *art therapy*), czyli metodzie psychoterapeutycznej, wykorzystującej do leczenia i wpływów psychokorekcyjnych metody obrazowania i twórczości, jak, np.: rysowanie, rzeźba, lepienie, modelowanie (plastykoterapia), muzykoterapia, choreoterapia, terapia ruchem i tańcem, fotografia, filmowanie, bajkoterapia, biblioterapia, dramatoterapia, wymyślanie historii i inne.

Uważa się, że pracujący w Wielkiej Brytanii artysta Adrian Hill po raz pierwszy użył tego terminu w 1945 roku w swojej książce „Art Versus Illness”, chcąc określić nim działania polegające na zastosowaniu twórczości we wspomaganiu terapii gruźlicy. Twierdził bowiem, że proces tworzenia obrazu, angażujący jak najpełniej umysł i pracę palców, pomaga skutecznie mobilizować pacjenta do walki z chorobą i słabością. Hill zaangażował wówczas swoich kolegów, znajdujących się na leczeniu w sanatorium dla chorych na gruźlicę w proces „tworzenia silnej obrony przed ich nieszczęściem” (David, Edwards 2004).

W USA pionierem tej metody była psycholog Margaret Naumburg, która pod koniec lat czterdziestych ubiegłego wieku stworzyła metodę „psychodynamicznej arteterapii”. Równoległe z nią metodę arteterapii tworzyła dr Edith Kramer na podstawie praktyki artystycznej (David, Edwards 2004, Koniczna 2007).

W wyniku procesu twórczego u osoby tworzącej zostają uwolnione i odreagowane nagromadzone emocje, zmniejsza się poziom napięcia, zostaje uaktywniona sfera komunikacji niewerbalnej, wzmac-

nia się poczucie bezpieczeństwa, zwiększa się poziom akceptacji siebie, uaktywnia się ekspresja samego siebie i spontaniczności. Osoby podejmujące arteterapię nie muszą posiadać zdolności artystycznych ani wcześniejszych doświadczeń. Terapeuta nie koncentruje się bowiem w pierwszym rzędzie ani na wartościach estetycznych wytworzonych obiektów ani na ich aspekcie diagnostycznym. Kontekst psychoterapeutyczny, z właściwymi mu czynnikami leczącymi, stanowi podstawową różnicę pomiędzy arteterapią a zajęciami plastycznymi czy terapią zajęciową. Głównym celem arteterapii jest umożliwienie dziecku (adresatowi terapii) dokonania zmiany, wzrostu, rozwoju osobistego poprzez stosowanie materiałów artystycznych w bezpiecznych i sprzyjających temu warunkach. Kluczową rolę w arteterapii odgrywa relacja terapeutyczna, która różni się od relacji w tradycyjnych formach psychoterapii, ponieważ zachodzi między pacjentem, osobą uczestniczącą (klientem/ pacjentem) i dziełem. Ta forma terapii może być szczególnie użyteczna dla osób, które mają trudności z wyrażeniem swoich myśli i uczuć drogą werbalną (Kościelak 1996, David, Edwards 2004).

W Stanach Zjednoczonych programy arteterapeutyczne stosowane są w licznych, zróżnicowanych środowiskach takich jak: szpitale, kliniki, placówki publiczne i społecznościowe, centra odnowy biologicznej, instytucje edukacyjne oraz w prywatnych praktykach terapeutycznych. Arteterapeuci posiadają umiejętność stosowania technik pochodzących z wielu różnorodnych form twórczości plastycznej (rysunek, malarstwo, rzeźba i inne środki wyrazu).

Podsumowanie i wnioski

Na podstawie przeprowadzonej analizy rysunków i innych prac wynikających z potrzeby twórczej aktywności dziecka sformułowano następujące wnioski:

1. Dzieci bardzo chętnie rysują, stąd rodzice i nauczyciele powinni zwracać szczególną uwagę na ich prace, co wyrażają, jaką przedstawiają tematykę, w jakich barwach postrzegają otaczający świat.
2. Rysunek jest doskonałą formą dotarcia do takich dzieci, które są zamknięte w sobie i nie chcą mówić o swoich problemach.
3. Ocena i interpretacja rysunku jest uznaną, chociaż niestandardową metodą diagnostyczną stosowaną przez psychologów, pedagogów, terapeutów, a także przez lekarzy.
4. Rysunki dziecka pomagają w pozawerbalnym komunikowaniu się z dzieckiem, są przekazywaniem pewnych informacji, pragnień.
5. Rysunki pozwalają na wykrywanie lęku i braku bezpieczeństwa, wskazują na zagrożenia prawidłowego rozwoju. Interpretowanie jednego czy dwóch rysunków może prowadzić do błędnych wniosków. Tylko stale powtarza-

jące się cechy czy elementy w pracach dziecka mogą stanowić dla diagnosty cenne informacje (analiza powinna być oparta na całej serii rysunków tego samego dziecka).

6. Analizując rysunki dziecka diagnosta powinien być ostrożny i nie może kierować się wyłącznie schematycznymi interpretacjami symboli. Interpretacja symboli nie może kierować się stałymi regułami. Symbol może mieć charakter uniwersalny, ale jego znaczenie jest zawsze indywidualne. Należy uwzględnić tło i proces tworzenia w przypadku konkretnego dziecka.
7. Rysunek stanowi naturalną część życia w takim samym stopniu jak śmiech czy ruch. Nigdy nie jest statyczny, podlega nieustannej ewolucji, odzwierciedlając chwile i emocje. Osoby dorosłe powinny dodawać dzieciom odwagi i zachęcać je, aby rozwijały swój indywidualny język kształtów, doceniając ich dzieła takie, jakie one są.
5. Fleck-Bangert R. (2001), *O czym mówią rysunki dzieci*. Jedność, Kielce.
6. Konieczna E. J. (2007), *Arteterapia w teorii i praktyce*. Oficyna Wydawnicza „Impuls”, Kraków.
7. Kościelak R. (1996), *Funkcjonowanie psychospołeczne osób niepełnosprawnych umysłowo*. WSiP, Warszawa.
8. Lowenfeld V., Brittain, W.L. (1977), *Twórczość a rozwój umysłowy dziecka*. PWN, Warszawa.
9. Muszyńska A. (2010), *Rysunek w medycynie*, W: *Dziecko i jego środowisko. Prawa dziecka – dziecko krzywdzone*, A. Steciwko, I. Pirogowicz, (red.), PWN, Warszawa.
10. Oster G., Gould P. (2003), *Rysunek w psychoterapii*. PWN, Gdańsk.
11. Popek S., (1990), *Analiza psychologiczna twórczości plastycznej dzieci i młodzieży*. WSiP, Warszawa.
12. Rembowski J. (1986), *Metoda projekcyjna w psychologii dzieci i młodzieży*. PWN, Warszawa.
13. Słobodzian Z. (1980), *Twórcza praca dziecka*. WSiP, Warszawa.
14. Steciwko A., Pirogowicz I. (2010), *Dziecko i jego środowisko. Prawa dziecka – dziecko krzywdzone*. PWN, Warszawa.
15. Tatara A. (2004), *Rodzina w rysunku dziecka*. „Wychowawca”, Numer 03 (135), Redakcja Wychowawcy, WSiP, Kraków.
16. Turner J. S., Helms, D. B. (1999), *Rozwój człowieka*. WSiP, Warszawa.
17. Przetacznikowa M. (1986), *Wiek przedszkolny*, W: *Psychologia rozwojowa dzieci i młodzieży*, M. Żebrowska (red.), PWN, Warszawa.
18. Vasta R., Haith M. M., Miller, S. A. (2001), *Psychologia dziecka*. PWN, Warszawa.
19. Kielar-Turska M. (2002), *Dziecko w świecie wirtualnym, szanse i zagrożenia*. „Wychowanie w przedszkolu”, Numer 3, Wyd. Raabe.

Literatura:

1. Arciszewska-Binnebese A. (2003), *Szczęśliwy świat tworzenia, czyli Arteterapia: materiały metodyczne do pracy z dziećmi, młodzieżą oraz osobami dorosłymi, w szkołach podstawowych i gimnazjach, w placówkach szkolno-wychowawczych szkolnictwa specjalnego, w świetlicach szkolnych i terapeutycznych, na koloniach, obozach i wycieczkach*, W: *Arteterapia*. Wyd. BEA-BLEJA, Toruń.
2. Braun-Gałkowska M. (1985), *Test rysunku rodziny*. KUL, Lublin.
3. Czerwisz Z. (1974), *Dzieci lubią rysować*. Nasza Księgarnia, Warszawa.
4. David B., Edwards, A. (2004), *Art therapy*. London, SAGE.

SECTION I: ARTICLES

DRAWING IN PRESCHOOL EDUCATION - ITS ROLE IN PEDAGOGICAL DIAGNOSIS AND THERAPY

Social Dissertations, Issue 1 (VI), 2012

Stanisława Nazaruk, Elena Konovaluk

Pope John Paul II State School of Higher Education in Biała Podlaska

Summary: An analysis of children's creativity, including drawing, is a difficult pedagogical issue, not only for parents but also for specialists in pedagogical therapy. Drawing is a perfect way to express the child's emotions, activities, expression, expectations, etc. and also a valuable diagnostic and therapeutic method. The paper presents drawing tests most commonly used by educators, which allow us to understand the world in which the child lives.

Key words: diagnostic drawing, preschool education, child, artistic creativity, pedagogical diagnosis, family, pedagogical therapy, art therapy

Introduction

Drawing and painting are two of the favourite forms of activities and fun for a preschool child. Through art works the child provides information about his/her internal and external experience. Children's drawings are of inestimable value for adults, because small artists express their emotions, experience and feelings in them. All that is important for them can be found on a sheet of paper full of drawings.

Drawing is one of many forms of creative activities of the child which he/she begins to learn at the earliest stage of his/her life, even before speaking, reading and writing. It can be assumed that this is the natural way of "conversation" with the child, especially when it comes to the realm associated with the child's emotions and experience that are hard to be put into words by him/her.

The child's drawing is a great opportunity to look at the world through his/her eyes. If we examine more closely the work of a preschooler, from the colours, figures, and - it might seem - random shapes, emerges what we usually do not pay attention to, we do not think about, something which sometimes seems to be "hidden". Joys, problems, the nature of the child, his/her way of thinking, the image of himself/herself, his/her family and the surrounding reality, with crayon and line the child tells us what he/she knows and feels and what he/she cannot express yet.

The development of the child of preschool age and the development phases of his/her drawing abilities

Many authors interested in the artistic creativity of the child wrote about "the child's art motivated by delight, others due to cognitive curiosity, and others saw and see artistic creativity as a source of learning the children's psyche, while theorists and education practitioners perceive it as the way to a specific system of education and upbringing" (Popek 1985, Słobodzian 1980).

The first psychological publications about the artistic creativity of children appeared in the late 19th Century. A Polish pioneer in research on drawing was Stefan Szuman (Słobodzian 1980, Rembowski 1986), who, based on a thorough psychological analysis of drawing, showed the regularities of its creation and described it as the children's art.

"The creative work of the child is a language of expressing himself/herself specific only to him/her, the expression of his/her emotional experience, a factor of harmony between heart and mind, between the sensitivity and intelligence, one of many ways of intellectually exploring the world and reaching out to its deeper and broader understanding" (Słobodzian 1980, Tatara 2004, Czerwisz 1974).

Various approaches to the artistic creativity of children tell us about the richness of the issue and the children's activities inherent in this form. Leonardo da Vinci believed that a work of art is a projection, because the creator presents in the image his/her own view of the surrounding world. In the "Treatise on Painting", he says to young students of the arts: "Show me your work, and I'll tell you who you are" (Popek, 1985, Tatara 2004).

The development of artistic creativity is the core task of art education in the kindergarten. This creativity allows the development of certain psychic dispositions, mental ability, manual ability, visual memory, and spatial, movement and colour imagination.

Artistic creativity plays an important role in the child's life, primarily as it caters his/her huge needs for action, and triggers internal tensions, but at the same time brings them into the world of art. It not only helps the child to perceive and preserve in the memory the characteristics of objects, animals and the landscapes changing with the seasons, but also stimulates the child's ingenuity, creative imagination, originality, and teaches concentration, while providing relaxation and calming.

Artistic creativity apart from playing is the most common phenomenon in the spontaneous and expressive activities of the child. Leaving traces of the child's own motor activities on a piece of paper gives him/her pleasure and satisfaction. A piece of paper is the typical stage of the child, where a "little artist" expresses his/her moods, and shapes the world of his/her unusual dreams, so he/she should be given much freedom in terms of choosing the means of expression and the style of work. The child's artistic creations are a faithful image of his/her whole personality, and sometimes they really express the depth of experience. Each of them reflects the child's individual skills, the level of physical development and aesthetic taste, desires, emotions and thoughts (Fleck-Bangert 2001, Arciszewska-Binnebesse 2003).

The development of the activities of the child's artistic creativity should be placed in the context of the overall development of all his/her major areas. This development is subject to certain age bands, a gradual development, where each change is dependent on the previous one and affects the next. In Polish literature the division of the preschool age into three phases is used: early - ages 3-4, average - ages 4.5-5.5, late- ages 5.5-7 (Zebrowska, 1986).

Physical development

The body of the preschool child grows due to the rapid growth of bones. When the child is about five years old, he/she is about 110 cm tall and weighs about 19 kg. Differences in height between girls and boys are very small. However, boys weigh a little more. The preschool child moves freely, and he/she can take care of himself/herself. Dressing-up or eating by himself/herself should not pose any problems to him/her.

During early childhood, there is an increase in the mobility of the whole body (gross motor skills) and hand movements (fine motor skills). Gross motor skills require the coordination of large movements of the parts of the whole body and includes such types of activities as running, falling, jumping, etc. Fine motor skills require the coordination of small parts of the body, especially the hands. This

includes such activities as turning pages, putting mosaics together, drawing, etc. Changes occurring in the physical development of the preschooler become apparent during drawing, when at the stage of "scribbling", lines change in a short time from chaotic zigzags to controlled scribbles, when crayons become more obedient and the child can draw a straight line (Turner, Helms 1999).

"Physical development, observed in the child's creative work, is the ability of the eye-hand coordination, the ability to control body movements and a general skill" (Löwenfeld, Brittain 1977, Steciwko, Pirogowicz 2010).

Changes can be perceived at the stage of scribbling, when the lines change in a short time from chaotic zigzags to controlled scribbles. A physically active child will contain elements of movement in his/her drawing.

Mental development

Mental development consists of the development of concepts (shape and size, the concept of space, the concept of quantity, the concept of time), language development, semantic development (semantics is the study of how words represent objects and events; in other words, it is a study of the meaning of words), syntactic development (the use of syntax, putting sentences with a proper structure).

The development of cognitive processes means that the child has better orientation in the external world. He/she draws attention to what is emotionally significant to him/her. At this stage, the sensitivity of individual analysers increases, especially visual and auditory analysers are important (Przetacznikowa, 1986).

The child distinguishes colours quite early, but only when he/she is over four, can he/she name them. In addition, the ability to distinguish shades increases. At the age of 3-4, the child begins to distinguish writing from chaotic scribbles. At this age he/she has difficulties in redrawing letters or geometrical figures, but at the end of the preschool age this skill is acquired.

The development of perceptual awareness helps to improve the development of concepts. The achievements in the understanding of the concepts of shape, size, space, quantity and time are crucial. Perceptual development is revealed by observation, and tactile, auditory and kinaesthetic experience. No perceptual experience causes in children poor ability to observe and understand differences in the surrounding objects. The awareness of different colours, shapes and forms, roughness and smoothness, and sensitivity to light and darkness, are part of the creative experience.

In creative activities the growing importance of the development of perception is revealed in the child's growing awareness and using by him/her various sensory experience (Steciwko, Pirogowicz 2010). The growth in the awareness of the environment and the child's own identity, as well as the

knowledge that the child has when he/she draws, indicate the level of his/her intellectual development (Löwenfeld, Brittain 1977).

With the growth of the child the number of details and the awareness of the variability of the environment in his/her drawings grow. When awareness does not develop, it means that intellectual development is not proceeding properly. If a 5-year child draws like a 3-year old, it means that he/she has the intellectual abilities of a 3-year old child.

Emotional development

During early childhood, emotional responses are very diverse. In order to explain why this is so, several factors will be referred to. First, emotional development enables children to perceive their environment in new and different ways. Second, preschool children have a highly-developed imagination, which may be the cause of recurring fears. Third, such children are able to capture the information involved in a particular context (Turner, Helms, 1999). The next factor affecting emotional development is the extension of social horizons, together with new-related to development - challenges (e.g. a child goes from the family to a peer-group environment). Each of these experiences affects children's emotional baggage. Drawing is an opportunity for emotional development. Drawing is the best way to the revealing of feelings by small children (Löwenfeld, Brittain, 1977). It should be noted how much the child identifies himself/herself with his/her drawing. There are certain phases of this self-identification: from a low level of involvement, which is reflected in the stereotypicality of repetitions, to a high level, where the child is absorbed in copying different objects (Löwenfeld, Brittain 1977). An emotionally-sensitive child identifies himself/herself with his/her drawing and is ready to try to draw using new techniques. For him/her, art is a truly individual experience and the strength of commitment in it contributes to emotional development (Löwenfeld, Brittain 1977, Steciwko, Pirogowicz 2010).

Social development

Socialisation continues throughout childhood and affects different, subsequently more complex, social behaviour by the child - moral development and interaction with peers. This process proceeds depending on how parents and carers influence the child's first social interaction (Vast, Haiti, Miller 1995).

The child learns how to function in society through playing. Particularly important are games that show him/her how to deal with the various social roles of adults. They show him/her how to understand them. Games are an opportunity to establish and develop social contacts with peers. During playing, children become more creative. They enter into equivalent interactions, making them feel responsible for the entrusted tasks (Kielar-Turska 2002). Construction games are also popular. Their participants need to

negotiate, make compromises and cooperate. While playing, the child pays attention to how others feel, in what situation they are. Already at the age of 3-4, they notice the troubles of children and in their own way they try to help them. Older children feel the emotions of characters they have never seen (i.e. the heroes of fairy tales or stories).

Children's drawings reflect their experiences and the experiences of others. Immediately after finishing the phase of scribbling, a small child starts to take into account the presence of people in his/her drawings. The first recognisable object drawn by the child is a human. With the development of the child, his/her art reflects the awakening awareness of the social environment, and sensitivity to other people develops and their impact on his/her life.

"A sense of social consciousness in a child is the beginning of the process of understanding the world, a part of which he/she will one day become" (Löwenfeld, Brittain 1977).

The development of creativity

The development of artistic creativity begins with drawing the first mark on a piece of paper. The child does it in a unique and individual way. In the child's drawing we see an independent, purely imaginative treatment of art. During creation children need emotional independence, experimentation and the freedom to discover the new. Each child's artistic work is a source of creative experience, and during drawing he/she develops his/her artistic talent and satisfies the need for creation. Discouraging children from artistic activities makes them copy and imitate the works of others (Fleck-Bangert 2001, Arciszewska-Binnebesse 2003).

Exploring the child's art can be a fascinating activity for us. By understanding the ways of drawing, and knowing the means which the child uses to show his/her environment, we have the possibility have an insight into his/her conduct. Then, we see how complex is the process of child development (Popek 1985).

The main factor that differentiates the nature of children's artistic creativity is age. As the children's psyche changes, their works also change. In their works children present the world in a manner characteristic to individual phases, which are treated as steps in the development of children's art (Popek 1985, Rembowski 1986).

"Although each child develops in an individual way and at his/her own pace, and his/her ability of expression corresponds to his/her personality, the main characteristics of child development, which generally relate to each child, can be indicated in drawing. It should be noted that this development never proceeds smoothly and easily, according to established standards, but in a very different and discrete way" (Fleck-Bangert 2001, Steciwko, Pirogowicz 2010).

Aesthetic development is part of every artistic experience; in children's drawings it shows as

the ability to combine experiences in a meaningful whole. The result of this combination is the harmonious organisation of thoughts and feelings which is expressed in lines and colours used that are intuitively combined by small children.

The phases in the development of drawing abilities

Among various concepts of the division of the development of the child's drawing abilities into particular phases, it is worth quoting such authors as Kirschensteiner, Burt, Löwenfeld, and Brittain. The earliest is Kirschensteiner, who, after analysing his own research, identified 4 periods in the development of the child's drawing abilities. The first one included schematic drawings, which presented what the child saw. This period was later called by M. Verworn the ideoplastic phase. The second period covered the years in which the child draws the objects he/she knows. Verworn called this the physioplastic phase. The third period covered the years when the drawing roughly corresponds to the actual appearance. The fourth - the child draws correctly and accurately. According to Verworn, this is the naturalistic phase.

The most comprehensive and complete analysis was created by C. Burt. He presented 7 phases in the development of the child's drawing. He believed that drawing is a means by which the child's psychic experiences are revealed, especially when speaking and writing are underdeveloped or incompletely mastered. The division here is as follows: Phase I: ages 2-3 - a period of scribbling. There are 4 subphases here: 1) pointless drawing; 2) more purposeful scribbling; 3) the child imitates the actions of the elderly in drawing; 4) "localised" scribbling (the child begins to reproduce some parts of the known objects. Phase II: 4 years old- the phase of lines (drawing a human: head- circle, eyes - dots, legs - single lines; rarely draws the second circle as the trunk, rarely draws double lines as legs) - a full analysis of the major parts of the body is difficult. Phase III (ages 5-6): the phase of descriptive symbolism: a human is presented in a drawing with fairly high precision. Each drawing of a human is different, depending on the child's individual differences. The next four phases do not include the preschool period, namely the phase of descriptive realism (ages 7-8), the phase of visual realism (ages 9-10), the phase of regression (ages 11-14), and the phase of early adolescence (about 15 years old). The division of drawing proposed by Burt is widely recognised in the circles of psychologists and educators.

Yet another division in the development phases of the child and young people drawing was proposed by V. Löwenfeld and W.L. Brittain. They divided this development into 7 phases: Phase I: scribbling (ages 2-4) - mental and emotional development reveals. During this period, it is important to develop trust and the willingness of self-expression in the form of scribbles. Phase II (pre-schematic): ages 4-7

- the drawing form starts to be reflected in more and more conscious way. The next phases relate to older children, hence they will not be mentioned here (Wallon, Cambier, Engelhart, 1993).

The role of drawing in diagnosis and therapy

The child's drawing is not only a diagnostic but also a therapeutic means. Negative emotions, such as frustration, angry outbursts, low self-esteem, lack of adaptation to environmental conditions and living in a group can be read through drawing, and it can be alleviated through the releasing impact of drawing activities (Muszyńska et al 2010).

In pedagogical diagnosis the use of drawing tests are common. They include human-figure drawing, family drawing, the tree test, the House- Tree- Human test, etc. The careful and thorough analysis of the details that a child puts into his/her work allows us to determine the correctness of his/her relationship with the environment, himself/herself, the family and his/her development (Steciwo, Pirogowicz 2010).

The performance of the test is very simple, but several conditions must be met so that it has a diagnostic value. The examiner's task is to create the right mood to win the confidence of the child. If possible the test should be performed in silence and isolation. For the test only a piece of paper, preferably in A4 format, and crayons are needed. The examiner gives the child simple instructions, like "Draw a human", "Draw a family", "Draw a tree", "Draw a house", etc. Observing the child while performing his/her work is very important. The examiner should pay attention to such elements as the hand which he/she uses to determine lateralisation, the order of the drawn persons, the time the child devotes to specific details or persons, the emotions that accompany him/her during performing the task, and any comments. After finishing work a short conversation should be held with the child (patient) about the drawing. The test taker will best explain what he/she has drawn and why, why he/she has used this, and not a different order, proportions, colours. Then, the child should be asked about the relationship with the person or the situation drawn, e.g. "Who in your family you love most?", "Who loves you most?" and others. In order to properly interpret the drawing the child's parents or carers should be interviewed about the actual state of the family (Braun - Gałkowska 1985).

A drawing of a human figure has a great diagnostic value - the Goodenough Test. The test is better known under another name, "The Draw-A-Person Test". It is used to study mental development, characterological features, and temperament, but essentially it is used to measure children's intelligence. Its characteristic features include an original concept, conciseness, and ease of use. It can also be used in children with hearing impairment, or with suscep-

ted neurological problems, in unadapted children and in children with character disturbances.

The main purpose of the test is the measurement of cognitive maturity. The instruction that is used in this method is relatively simple. A child is asked to draw a man, a woman and a self-portrait. He/she is also asked to draw each person in full (Kościelak 1996, Rembowski 1972, Muszyńska et al 2010).

A time limit is not introduced, because it is very important to assess the knowledge of the child on the structure of the human body. Small children draw very simply. For example, drawings present primarily the head with very schematic facial features, other parts of the body grow out of the head. It very often happens that the child draws the head and the body together in the shape of a circle.

If the child's drawing is scribbles, it is scored zero, which in this way of assessment corresponds to the age of three. If any control from the child is visible in the drawing, he/she receives one point, which corresponds to three to years and three months and each extra point corresponds to one quarter.

As the child develops, his/her drawings should be more varied and precise. Points are scored depending on whether the drawing includes such body parts as the head, trunk, arms and legs; whether arms and legs are connected to the body; whether the child has drawn eyes, nose, mouth and hair; whether he/she has marked such details as fingers, and has maintained proportions (Oster, Gould 2000).

This test has special instructions and tables with the scoring. A parent himself/herself can more or less assess the value of the drawn person. For example, if a 3-year-old child tries to draw precisely and the final drawing is very satisfactory, then it can be said that the child is very developed and intelligent.

When drawing a person, conscious feelings regarding the image of "I", both in physical and mental terms, are activated in the child. The list below will help to interpret the drawing of a person.

1. ARMS – are used to change or control the surrounding environment:
  - a) crossed on the chest – hostility or suspicion,
  - b) held behind the back- a wish to control anger, aversion to interpersonal relations,
  - c) short arms- a tendency to withdraw, turn to the inside, attempts to restrain impulses,
  - d) long arms- a wish to gain or collect, reaching towards others,
  - e) big hands- acting out behaviour
  - f) no hands- embarrassment, a sense of non-adaptation,
  - g) no arms- non-adaptation, helplessness, feeling of guilt because of felt hostility or sexuality;
2. FEET – the level of interpersonal activities:
  - a) big feet- the pursuit of security or manhood,
  - b) small feet- dependency, stifled feelings,
  - c) no feet- lack of independence;

3. FINGERS:

- a) long and pointed- aggressiveness, hostility,
- b) marked with loops or a single line- a wish to stifle aggressive impulses;

4. HEAD:

- a) a big head- involvement in the world of imagination, concentration on a mental activity,
- b) a small head- obsessive- compulsive personality, a sense of intellectual inferiority,
- c) a back-turned head- paranoid or schizoid tendencies,
- d) looking aside- suspicion and paranoid tendencies;

5. LEGS:

- a) no legs- repression, fear,
- b) differences in the size of legs- contradictory feelings regarding independence,
- c) long legs- seeking autonomy,
- d) short legs- impairment of emotional life;

6. SHOULDERS:

- a) unequal shoulders- emotional instability,
- b) broad- an involvement in the felt need for strength,
- c) square- excessive defensiveness, hostility towards other people.

7. Poorly-integrated parts of the body- low tolerance of frustration and impulsivity;

8. Blackening empty spaces- anxiety (the greater the degree of blackening, the more intensive anxiety):

- a) blackening the face- a seriously disturbed, negative self-image,
- b) blackening hands- signs of aggression;

9. The gradient of the person exceeding 150 – instability, lack of mental balance,

10. Small size of the person- extreme insecurity, withdrawal, depression, a feeling of non-adaptation;

11. Large size of the person- expansiveness, weak internal control;

12. Transparent elements of the drawing- immaturity, impulsiveness, a tendency to vent anger on others;

13. Teeth- aggressiveness.

The drawing test "Draw a person" is mainly used by psychologists, paediatricians and educators, because it's a quick measuring method of intellectual abilities in children (Oster, Gould 2003).

Particularly useful in diagnostic procedures towards a child is the "family drawing" test of L. Corman. It shows the test taker against the family and allows us to know him/her in terms of the real world, which is the family.

Such a drawing shows the place of the child in the family, among other people, and the attitude towards parents and siblings. The child transfers the world of his/her family to a piece of paper, not restraining his/her thoughts and feelings. In the drawing he/she reveals the identification with family

members, and sometimes an escape from unpleasant situations. A family drawing may reveal that the relationship between parents and children are not the best. Such children in a family drawing sometimes ignore the father, sometimes the mother, but usually they ignore themselves. There is a rule that the more the child's drawing differs from his/her real family, the stronger the mechanisms of affecting the feelings and the child's attitude towards his/her own family in it. The child, guided by the principle of reality, draws his/her own family members in the order and importance he/she assigns to them. Most children show a tendency to expose the people that are close to them and with whom they identify. The person that the child drew as the first is the one to whom he/she is most attached, or the one with whom he/she wants to be identified, or both. Another aspect of the test is the setting and mutual relationship between the persons included in the drawing. The problem of the mutual relationship between the family members can be analysed on the basis of the location of persons in the drawing, i.e. whether they are close together or far apart. In spite of appearances, the family drawing test is not easy to interpret, because there are no strict rules. Thus it can cause great difficulties, although the subject of the drawing is clearly specified (Braun - Gałkowska 1985, Kościelak 1996, Rembowski 1972, Muszyńska et al 2010, Tataro 2004).

Another test is the "house drawing". The house drawing reflects the relationship in the child's family. The house is a favourite topic of most children's drawings. The house drawing can tell us about the child and his/her whole family. Large windows and doors show the child's sensitivity, that he/she is sociable, and likes to share everything with others. When a child draws small windows and doors, or the house is closed, this is an indication of shyness and withdrawal. Windows are the soul of the house; if they have curtains, this could mean mystery and a closure from the world. Often, after the parents' divorce, children draw two houses situated very close together. In this way, they express a desire for their parents to get back together.

Among the indicators which are general conventional interpretation criteria (based on Jolles, 1971), the following can be mentioned:

1. Details:
  - a) basic (for a normal drawing)- at least one door, one window, one wall, roof, chimney,
  - b) additional- e.g. shrubs, flowers, a path- the need for more accurate arrangement of the environment. which is sometimes associated with the lack of sense of security or control in interpersonal relations;
2. Chimney- a symbol of warm, intimate relations:
  - a) no chimney- no warmth in mental area,
  - b) a lot of smoke from the chimney- internal tension,

- c) direction of the smoke- to the right- certainty of the future; to the left- uncertain future, fears;

3. Door:
  - a) no door- extreme difficulties in contacts with other people,
  - b) an open door- a strong need to experience warmth from the outside world;
  - c) a very big door- excessive dependence on others.
4. Fence around the house- the need for emotional security.
5. Gutters- suspiciousness.
6. A drawing adjoining the bottom edge of the paper- lack of basic sense of security.
7. Roof:
  - a) flat (a single line joining two walls)- no imagination or emotional inhibition,
  - b) excessively big- looking for satisfaction in fantasies.

(Oster, Gould 2003).

Another test is the "tree drawing". The tree drawing is associated with the role of the drawer, and it suggests the personality traits of the child. A tree reflects unconscious feelings towards the child's own "I". A shy child who lacks self-confidence draws a small tree. If a piece of paper turns out to be too small to visualise the whole tree, it means that the child wants to attract attention, arouse interest. The roots of the tree on the drawing reveal a lot. Simple and not too deeply embedded in the ground mean the need for security, a desire for knowledge. If the roots match the size of the tree trunk, it is a signal that the curiosity of the world is important, but it causes some anxiety. The following signs and symbols that appear in children's tree drawings can be listed here:

1. A thin line- a sense of non-adaptation, indecisiveness,
2. A thin dashed line- a clear concern.
3. A tree consisting only of two lines representing the trunk and of a circle representing the crown- impulsivity, changeability;
4. An excessive emphasis on the trunk- emotional immaturity;
5. An excessive emphasis on the top- analytical thinking;
6. An excessive emphasis on the roots- limited ability to reason;
7. No line representing the ground- susceptibility to stress;
8. The line of the ground marked- suppressed emotions.

(Oster, Gould 2003).

The "House- Tree- Person" test.

We use this when we want to gather information regarding the degree of integration of the personality, maturity and effectiveness of the child's action. Drawing these three objects gives children more freedom of expression. All these subjects (house, tree, person) have been chosen due to the fact that

they are known even to very small children. The test is very useful in diagnosing the child's readiness for school. The child is asked to draw a tree, a house and a person. The instructions do not provide any additional comments concerning the nature, size or other characteristics of the drawn objects. The order of drawing topics should always be the same, because their degree of difficulty increases. Drawings should be interpreted on the basis of the above indicators (listed in "Home", "Tree", "Person" tests).

Drawing can also be a form of psychotherapy. Then, it is called art therapy, a psychotherapeutic method, employing, in the treatment and psycho-corrective influence, imaging methods in works of art, such as drawing, sculpture, modelling (therapy through the plastic arts), music therapy, choreotherapy, movement and dance therapy, photography, filming, tale therapy, bibliotherapy, drama therapy, making up stories, and more.

It is believed that Adrian Hill, an artist working in the United Kingdom, used this term for the first time in 1945 in his book "Art Versus Illness", in order to determine the activities involving the use of works of art in supporting the therapy of tuberculosis. He claimed that the process of creating a painting, involving the mind and the work of the fingers as much as possible, helps to effectively mobilise the patient to fight the disease and weakness. At that time, Hill engaged his colleagues undergoing treatment in a sanatorium for tuberculosis patients in the process of "building up a strong defence against their misfortune" (David, Edwards 2004).

In the USA, a pioneer of this method was a psychologist Margaret Naumburg, who in the late 1940s created the method of "psychodynamic art therapy". At the same time Dr. Edith Kramer created the art therapy method based on artistic practice (David, Edwards 2004, Konieczna, 2007).

As a result of the creative process, accumulated emotions are released and abreacted, the level of stress is reduced, the sphere of non-verbal communication is activated, the sense of security is strengthened, the level of self-acceptance is increased, and self-expression and the expression of spontaneity are activated in the patient. Art therapy patients do not need to have artistic talent or previous experience. Neither does the therapist focus primarily on the aesthetic values of the created objects, nor their diagnostic aspect. The psychotherapeutic context, with the relevant therapeutic factors, is a fundamental difference between art therapy and fine-arts classes, or occupational therapy. The main aim of art therapy is to allow the child (treatment recipient) to change, and enhance personal development through the use of art materials in safe and favourable conditions. Therapeutic relationship plays a key role in art therapy. It differs from relationships in traditional forms of psychotherapy, because it is between the patient, the participant (client/patient) and the work of art. This form of therapy may be particularly useful for people who have difficul-

ties expressing their thoughts and feelings verbally (Kościelak 1996, David, Edwards 2004).

In the United States art therapy programmes are used in numerous and diversified environments, such as hospitals, clinics, public and community institutions, wellness centres, educational institutions and private therapeutic practices. Art therapists have the ability to use techniques from many different forms of works of the fine arts (drawing, painting, sculpture and other means of expression).

Summary and conclusions

Based on the performed analysis of drawings and other works resulting from the need for the child's creative activities, the following conclusions have been drawn:

1. Children like drawing, so parents and teachers should pay special attention to their works, what they express, what subject they represent, and in which colours they perceive the surrounding world.
2. Drawing is an excellent way to reach withdrawn children and who do not want to talk about their problems.
3. The assessment and interpretation of drawings is a recognised, although non-standard, diagnostic method used by psychologists, educators, therapists and doctors.
4. The child's drawings help to communicate with the child non-verbally, they transfer certain information, desires.
5. Drawings allow us to detect anxiety and insecurity, and indicate threat to proper development. Interpreting one or two drawings may lead to incorrect conclusions. Only repetitive features or elements in the child's works can be valuable information for a diagnostician (an analysis should be based on a series of drawings by the same child).
6. When analysing the child's drawings, a diagnostician should be careful and cannot be guided only by schematic interpretations of symbols. The interpretation of symbols cannot be guided by fixed rules. A symbol may be universal, but its meaning is always individual. Consideration should be given to the background and the creation process in the case of the individual child.
7. Drawing is a natural part of life, just as laughter or movement. It is never static - it constantly evolves, reflecting moments and emotions. Adults should stimulate and encourage children to develop their own individual language of shapes, appreciating their works as they are.

References:

1. Arciszewska-Binnebese A. (2003), *Szczęśliwy świat tworzenia, czyli Arteterapia: materiały metodyczne do pracy z dziećmi, młodzieżą oraz osobami dorosłymi, w szkołach podstawowych i gimnazjach, w placówkach szkolno-wychowawczych szkolnictwa specjalnego, w świetlicach szkolnych i terapeutycznych, na koloniach, obozach i wycieczkach*, In: *Arteterapia*. Wyd. BEA-BLEJA, Toruń.
2. Braun-Gałkowska M. (1985), *Test rysunku rodziny*. KUL, Lublin.
3. Czerwisz Z. (1974), *Dzieci lubią rysować*. Nasza Księgarnia, Warszawa.
4. David B., Edwards, A. (2004), *Art therapy*. London, SAGE.
5. Fleck-Bangert R. (2001), *O czym mówią rysunki dzieci*. Jedność, Kielce.
6. Konieczna E. J. (2007), *Arteterapia w teorii i praktyce*. Oficyna Wydawnicza „Impuls”, Kraków.
7. Kościelak R. (1996), *Funkcjonowanie psychospołeczne osób niepełnosprawnych umysłowo*. WSiP, Warszawa.
8. Lowenfeld V., Brittain, W.L. (1977), *Twórczość a rozwój umysłowy dziecka*. PWN, Warszawa.
9. Muszyńska A. (2010), *Rysunek w medycynie*, In: *Dziecko i jego środowisko. Prawa dziecka – dziecko krzywdzone*, A. Steciwko, I. Pirogowicz, (ed.), PWN, Warszawa.
10. Oster G., Gould P. (2003), *Rysunek w psychoterapii*. PWN, Gdańsk.
11. Popek S., (1990), *Analiza psychologiczna twórczości plastycznej dzieci i młodzieży*. WSiP, Warszawa.
12. Rembowski J. (1986), *Metoda projekcyjna w psychologii dzieci i młodzieży*. PWN, Warszawa.
13. Słobodzian Z. (1980), *Twórcza praca dziecka*. WSiP, Warszawa.
14. Steciwko A., Pirogowicz I. (2010), *Dziecko i jego środowisko. Prawa dziecka – dziecko krzywdzone*. PWN, Warszawa.
15. Tatara A. (2004), *Rodzina w rysunku dziecka*. „Wychowawca”, Issue 03 (135), Redakcja Wychowawcy, WSiP, Kraków.
16. Turner J. S., Helms, D. B. (1999), *Rozwój człowieka*. WSiP, Warszawa.
17. Przetacznikowa M. (1986), *Wiek przedszkolny*, In: *Psychologia rozwojowa dzieci i młodzieży*, M. Żebrowska (ed.), PWN, Warszawa.
18. Vasta R., Haith M. M., Miller, S. A. (2001), *Psychologia dziecka*. PWN, Warszawa.
19. Kielar-Turska M. (2002), *Dziecko w świecie wirtualnym, szanse i zagrożenia*. „Wychowanie w przedszkolu”, Issue 3, Wyd. Raabe.